

УДК 373.2.016:811.161.2

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЕВОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

Н.О.Комарівська

У статті окреслено зміст і форми роботи з розвитку мовленнєвого етикету в учнів молодшого шкільного віку на уроках рідної мови. Встановлено, що робота з формування культури мовленнєвої поведінки повинна проходити в три етапи: інформаційно-лексичний, лексико-граматичний, експресивно-мовленнєвий. На уроках рідної мови доцільно використовувати методи словесно-емоційного впливу (розповідь, бесіда, роз'яснення), метод прикладу, ігрові методи. Визначено загальну типологію завдань і вправ з формування мовленнєвого етикету, обґрунтовано доцільність систематичного застосування конструктивних та умовно-комунікативних вправ і завдань на уроках рідної мови.

Ключові слова: рідна мова, початкова школа, методи, етикетні уміння й навички, завдання, вправи, мовленнєва поведінка, культура мовлення.

FORMATION OF CULTURE OF SPEECH BEHAVIOUR OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN AT THE NATIVE LANGUAGE LESSONS

N.O.Komarivska

Summary. At the elementary school level linguistic competence is being realized through the means of exercises performance aimed at the development of all of the types of linguistic activity of students (listening, reading, speaking and writing), including monological and dialogical communication, mastering of the most important communication culture rules. The article outlines content and forms of working on the juniors' linguistic etiquette development during the native language classes. It has been determined that working on formation of the linguistic behavior culture is to be done in three stages: information-lexical, lexical-grammatical and expressive-verbal. It is expedient to use the means of verbal-emotional impact (story, discussion, explanation), the method of examples and various playing methods during the native language classes. The general typology of tasks and exercises targeted at formation of the linguistic etiquette has also been defined; expediency of constructive and conditional communicative tasks and exercises during the classes of native language has been proved.

Keywords: native language, elementary school, methods, etiquette skills, tasks, exercises, linguistic behavior, communication culture.

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших проблем сьогодення є розвиток і формування творчої, всебічно розвиненої особистості, здатної розв'язувати складні соціальні та виробничі завдання. У реалізації цієї проблеми багато важить рівень мовленнєвого спілкування, зокрема культури усного й писемного мовлення. Проте мовленнєва культура не є вродженою властивістю людини, її потрібно повсякчасно формувати й розвивати. Основною функцією початкової школи є формування не тільки інтелектуальних, але й комунікативних властивостей учнів, здатності до активно-діяльної взаємодії з довколишнім світом з урахуванням вимог шляхетності, моралі, ввічливості. Тому цілеспрямовану педагогічну роботу з формування культури мовленнєвого спілкування потрібно починати саме на цьому віковому етапі розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Боротьба за високу культуру мовлення повинна включати в себе роботу з виховання навичок правильного користування багатющим фондом одиниць мовленнєвої поведінки в усіх членів суспільства. Однак визначальним для максимального культурного й мовленнєвого

розвитку людини є початковий період навчання. Значення і функції початкової школи в системі безперервного навчання і виховання визначається не тільки наступністю її з іншими ланками освіти, але й, передусім, неповторною цінністю рівня становлення та розвитку особистості дитини. Молодший шкільний вік є початковим етапом власне соціалізації дитини. Саме зі вступом її до школи стає можливим цілеспрямований педагогічний вплив на особистість. До того ж риси духовного світу дитини найбільш інтенсивно формуються в молодшому шкільному віці, що доведено багатьма вченими-психологами (Л. Виготський, А. Запорожець, Н. Лейтес, М. Босов, Г. Гуменний та ін.). Саме в цей період життя формується фундамент характеру дитини, її світогляду, моральних переконань, правил поведінки в суспільстві (Н. Ветлугіна, Р. Вільчинська, М. Верб). Необхідність раннього формування позитивного досвіду мовленнєвого спілкування зумовлена також тим, що його відсутність призводить до стихійного виникнення в дітей негативних форм мовленнєвої поведінки.

Загальні методичні рекомендації з опрацювання мовленнєвого етикету подають у своїх працях В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, О. Кириченко, А. Богуш, А. Канищенко, М. Стельмахович. Переважна більшість публікацій присвячена власне лінгвістичній і соціолінгвістичній проблематиці одиниць українського мовленнєвого етикету (С. Богдан, О. Бобир, С. Бикова, В. Литовченко, О. Миронюк, Н. Лукашенко, Н. Неровня та ін.). Серед методичних праць переважають розробки уроків із формування етики мовленнєвого спілкування (П. Волошин, Л. Павленко, М. Романова, О. Селянська). Окремі прийоми формування етикетних умінь і навичок розглядають Н. Вітковська, В. Гребенюк, Л. Каранушка, Н. Сивачук, В. Трунова, О. Федоришин та ін. Багато питань, що стосуються методів і принципів формування в молодших школярів мовленнєвого етикету, потребують подальшого обґрунтування й розробки.

Постановка завдання. Метою статті є визначення методичних аспектів формування культури мовленнєвої поведінки дітей молодшого шкільного віку на уроках рідної мови.

Виклад основного матеріалу. Одна з основних цілей початкового курсу мови – виробити вміння висловлюватися в усіх доступних формах, типах і стилях мовлення та культури спілкування. Цій комунікативно-прагматичній меті значною мірою сприяє ознайомлення молодших школярів з основними правилами мовленнєвої поведінки, зокрема з українським мовленнєвим етикетом – системою характерних для українського етносу правил мовленнєвої поведінки, що реалізується в системі стійких формул і висловів.

Культура спілкування, у т.ч. дотримання вимог мовленнєвого етикету, є одним із суттєвих показників людської шляхетності. За умови правильних методичних підходів, належної організації і навчально-методичного процесу навчання рідної мови в початкових класах в учнів успішно формуються вміння слухати й розуміти почуте, висловлюватися. Бідність словникового запасу, відсутність комунікативних умінь, невміння висловлюватися в різних ситуаціях створюють труднощі для вільного спілкування. Саме належна увага до мовленнєвої роботи вчителів початкової ланки освіти відіграє важливу роль у сформованості етикетних умінь і навичок особистості.

За визначенням «Словника з етики», етикет – це «сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських взаємин (поводження з оточенням, форма звертань і привітань, поведінка в громадських місцях, манери, одяг)» [5, 427]. У суспільстві етикет функціонує як сукупність двох форм поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої. У сучасній лінгвістиці мовленнєвий етикет розглядається як особливо значуща характеристика культури мовленнєвого спілкування [3; 4; 6; 8]. Основними функціями мовленнєвого етикету є контактано-встановлювальна (фатична) та ввічливості (конативна). Обидві ці функції є похідними від соціокультурної та національно-культурної функції мови, а тому правила мовленнєвого етикету є соціально передбаченими й національно специфічними.

Мовленнєвий етикет є одним з важливих факторів людського спілкування, адже в правилах мовленнєвої поведінки, як і в нормах моралі та поведінки взагалі, закріплені соціально доречні й історично виправдані форми вираження міжособистісних взаємин і взаємодій. Засвоєння правил мовленнєвого етикету (лексичний набір усталених формул і вміння їх «розгортати» в певній ситуації) є передумовою соціалізації людини в певному культурному середовищі. Отже, сформувати культуру мовленнєвої поведінки – значить не лише організувати засвоєння мовленнєвого етикету, а й створити такі умови, що вимагатимуть від мовців багаторазового повторення з урахуванням конкретних умов спілкування.

Включення українського мовленнєвого етикету в навчальний процес активно сприяє гуманізації та демократизації освіти; нерозривно пов'язане з відродженням національної школи й освіти, оскільки формування мовленнєвої поведінки – один з провідних аспектів народної педагогіки.

Завдання щодо розвитку культури спілкування деталізуються в змісті програм середніх загальноосвітніх шкіл для 1-4 класів. Важливо дати молодшим школярам знання й навички з етики мовлення в певній системі, складовою частиною якої можна вважати зміст існуючих норм мовленнєвої поведінки в різних мовленнєвих ситуаціях, з якими поступово знайомляться учні. Так, у 1 класі це комунікативні ситуації «Привітання», «Прощання»; у 2 класі – «Звертання, привернення уваги», «Подяка», «Прохання»; у 3 класі – «Пропозиція», «Вибачення», «Побажання»; у 4 класі – «Запрошення», «Вітання з

певної нагоди», «Написання листа».

Навчати мовленнєвому етикету необхідно з урахуванням комунікативних ситуацій. Основна складність розвитку мовлення взагалі й мовлення зокрема полягає в тому, що ситуація уроку, за словами М. Жинкіна, «знімає природну комунікативність мовлення... Є лише один спосіб звільнитися від цього недоліку. Потрібно, щоб у дитини виникла потреба в комунікації» [2, 46]. Тому на уроках рідної мови необхідно звертатися до створення умовних ситуацій спілкування; уводити учнів у ці ситуації, навчити дітей орієнтуватися в них, тобто ясно уявляти собі співрозмовника, умови мовлення й завдання спілкування. Тільки таке наближення умов навчання до природних умов буде максимально стимулювати безпосередність висловлювань учнів.

Формування основ мовленнєвого етикету на основі комунікативно-ситуативного підходу передбачає відбір правильних і комунікативно доцільних етикетних одиниць з ряду можливих. Актуальними для молодшого шкільного віку є стандартизовані ситуації «У магазині», «У транспорті», «Спілкування в сім'ї», «У гостях», «У бібліотеці», ознайомлення з якими передбачено підручниками з рідної мови для 1-4 класів. Перелік етикетних ситуацій може бути продовженим, наприклад: «Дозвілля», «На перерві», «На екскурсії», «Телефонна розмова», «Відвідини хворого товариша» тощо.

Робота з формування культури мовленнєвої поведінки повинна проходити в три етапи: інформаційно-лексичному, лексико-граматичному, експресивно-мовленнєвому. На першому етапі відбувається актуалізація й збагачення словника учнів лексичним набором формул мовленнєвого етикету. Діти приходять у школу з певним запасом ввічливих слів. Завдання вчителя початкових класів поступово, з класу в клас, збільшувати цей запас.

На лексико-граматичному етапі відбувається формування умінь використовувати етикетні формули в спілкуванні. Головне на цьому етапі – врахування комунікативних ситуацій, які спонукають учнів вибирати ту чи іншу готову формулу, найбільш доречну в певній ситуації; замінювати одні формули мовленнєвого етикету іншими; складати речення з доцільними етикетними одиницями; відшукувати помилки, допущені при спілкуванні.

На третьому – експресивно-мовленнєвому – етапі необхідно ознайомити школярів з невербальними формами спілкування відповідно до правил етикету, тобто вибором необхідного інформаційно-емоційного забарвлення, доречної міміки, жестів. З цією метою учні «озвучують» те чи інше висловлювання в запропонованих обставинах, розігрують діалог тощо.

Кінцевою метою роботи над формуванням основ мовленнєвого етикету є вміння самостійно використовувати формули мовленнєвої поведінки в ситуаціях стандартизованого спілкування, дотримуючись норм етикету й виявляючи ввічливість правильним інтонуванням, доречністю жестів і міміки.

Успішна реалізація поставлених завдань щодо формування культури мовленнєвої поведінки на уроках рідної мови неможлива без застосування адекватних методів роботи. Найбільш доцільними є методи словесно-емоційного впливу: розповідь, бесіда, роз'яснення. Використовуючи метод розповіді, вчитель поповнить знання учнів з етикету, виробить правильні уявлення про норми мовленнєвої поведінки, збагатить досвід школярів досвідом культури мовленнєвого спілкування інших людей. Цей метод доречно використовувати на інформаційно-лексичному етапі роботи під час ознайомлення школярів з правилами та нормами мовленнєвого етикету.

Ефективним є метод бесіди. На відміну від розповіді, під час бесіди вчитель вислуховує думки й погляди вихованців, будує свої взаємини з дітьми на принципах співробітництва й партнерства. Це можуть бути тематичні бесіди з визначених ситуацій спілкування, бесіди на основі спостережень, бесіди за малюнками, бесіди на основі прочитаних творів. Ефективність бесід значно підвищується, якщо вони органічно поєднуються з іншими формами і методами формування основ мовленнєвого етикету, зокрема з розповіддю. Наприклад, на уроці за темою «Значення мови як найважливішого засобу спілкування» увага дітей звертається на те, що наша мова дуже багата на слова ввічливості. Під час бесіди школярі дістають завдання назвати якомога більше слів ввічливості (типу *дякую, будь ласка, доброго дня, до побачення*). З допомогою вчителя учні доходять висновку, що з привітною, чемною людиною завжди хочеться спілкуватися, з ввічливими людьми приємно жити, вчитися, працювати, відпочивати.

Під час роботи над художніми текстами важливо використовувати метод прикладу. На прикладах героїв казок, оповідань діти вчаться культури мовленнєвого спілкування. Наприклад, під час роботи молодших школярів з оповіданням В. Сухомлинського «Іменинний обід» можна використати цей метод в комплексі з бесідою. Діти вчаться розрізняти позитивні й негативні моральні якості в конкретних життєвих ситуаціях, засуджують негативну поведінку головної героїні твору – своєї ровесниці.

Велике значення у вихованні культури мовленнєвої поведінки молодших школярів мають ігрові методи. Важливо, щоб проведена гра на уроці або в позаурочний час завжди викликала у дітей позитивний емоційний стан, задоволення від виконання ігрових правил, ігрових ролей; привчала діяти в колективі, піклуватися про інших гравців, узгоджувати свої дії з ними тощо.

З метою формування основ мовленнєвого етикету найбільш доцільними є сюжетно-рольові ігри («Бібліотекар», «У лісовому магазині», «Чарівне дзеркало» та ін.). Уведення до ігрових ситуацій казкових персонажів – Незнайка, Карлсона, Вінні-Пуха, які допускають помилки у вживанні етикетних формул, привертає увагу школярів до самого завдання, вони намагаються навчити Незнайку, допомогти Вінні-Пуху, підказати правильний варіант Карлсону тощо.

Проте одним із основних навчальних методів на уроках рідної мови є метод вправ і завдань, який дозволяє засвоїти мовленнєвий етикет не тільки на рівні сприйняття, а й усвідомити його на рівні міцних умінь і навичок. Для міцного засвоєння правил і норм мовленнєвого етикету необхідно організувати роботу за методом вправ таким чином, щоб учні неодноразово зверталися до кожного етикетного правила. Формуванню навичок мовленнєвої поведінки сприяє виконання варіативних вправ і завдань, які необхідно кілька разів включати в процес роботи. Вимоги повторюваності й варіативності в побудові системи вправ передбачають виконання достатньої кількості завдань певного типу при частковій зміні їх умов, що сприяє не тільки засвоєнню знань і формуванню умінь мовленнєвого етикету, а й розвитку в дітей здатності застосовувати їх у різноманітних ситуаціях ввічливого спілкування.

Враховуючи вікові особливості молодших школярів, практично-комунікативний характер початкового курсу мови, специфіку формування культури мовленнєвої поведінки, доречно використовувати інформаційні та вправи й завдання на використання набутих знань. Завдання й вправи інформаційного характеру передбачають ознайомлення школярів з лексичним набором формул мовленнєвого етикету й вимогами щодо використання невербальних засобів спілкування (інтонації, міміки, жестів), ознайомлення з особливостями поведінки в певних ситуаціях комунікації. З цією метою використовується аналіз запропонованого матеріалу (лексичні формули, речення, тексти); спостереження ситуацій спілкування й особливостей інтонації, використання міміки, жестів; завдання на відтворення одиниць мовленнєвого етикету тощо. Вправи й завдання на використання набутих знань спрямовані на формування умінь «розгортати» формули мовленнєвого етикету згідно з ситуаціями спілкування.

Важливе значення під час виконання вправ і завдань з рідної мови має ступінь самостійності. Пасивно-репродуктивні вправи спрямовані на аналіз запропонованого матеріалу (лексичні формули, речення, тексти), спостереження ситуацій спілкування й особливостей використання мовних і немовних (інтонація, міміка, жести) засобів; завдання на запам'ятовування й відтворення одиниць мовленнєвого етикету.

Конструктивні вправи й завдання спрямовані на розвиток у школярів здатності «розгортати» формули мовленнєвого етикету. Вони передбачають активні конструктивні дії учнів: складання речень, доповнення висловлювань необхідними словами, продовження висловлювань, заміна одних етикетних формул іншими, вибір готової мовленнєвої одиниці з ряду синонімічних відповідно до ситуації. Реалізація таких завдань і вправ передбачає у процесі виконання часткову самостійність, яка ґрунтується на наявності певних знань і умінь у молодших школярів.

Умовно-комунікативні вправи передбачають самостійне використання формул мовленнєвого етикету в типових комунікативних ситуаціях, умінь виявляти доброзичливість за допомогою інтонації, міміки, жестів. Це завдання на самостійне складання висловлювань у вказаних ситуаціях, продовження тексту або самостійне складання його, побудова діалогів тощо.

Отже, на уроках, присвячених опрацюванню основних правил мовленнєвої поведінки, необхідно передусім створювати позитивне емоційне ставлення учнів до роботи шляхом використання цікавих текстів, створення мовленнєвих ситуацій тощо. Досягти реалізації цих завдань можна за рахунок таких методів навчання й виховання, як розповідь, бесіда, приклад, ігрові методи. Проте основним на уроках рідної мови є метод вправ і завдань. Систематична, багатогранна робота над вивченням правил мовленнєвої поведінки українців сприятиме розвитку інтересу, любові й поваги до мови, стимулюватиме бажання досконало оволодіти нею й активно послуговуватися як засобом спілкування й самовираження особистості.

Література

1. Бобир О. Етикет і культура мовлення / О. Бобир // Початкова школа. – 2004. - № 6. – С. 42-45.
2. Жинкин Н. И. Психологические основы развития мышления и речи / Н. И. Жинкин // Русский язык в школе. – 1985. – № 1. – С. 45-47.
3. Литовченко В. М. Структури мовленнєвого етикету в сучасній українській мові: автореферат дис. ... канд. філол. наук / Литовченко В. М. – К., 1989. – 23 с.
4. Миронюк О. Норми поведінки і мовний етикет / О. Миронюк // Культура слова. – Вип. 46-47. – К., 1996. – 153-155.
5. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
6. Стельмахович М.Г. Український мовленнєвий етикет / М.Г. Стельмахович // Урок української. - 2001.- № 3.- С.14-15.
7. Трунова В. А. Мовленнєві ситуації як засіб формування комунікативних умінь / В. А. Трунова // Початкова школа. – 1989. – № 3. – С. 14-16.
8. Чак Є. Д. Мовний етикет / Є. Д. Чак // Дивослово. – 1997. – № 12. – С. 10-13; 1998. – № 1. – С. 17-20; № 2. – С. 13-14; № 3. – С. 11-14; № 4 – С. 12-15; № 5. – С. 17-18; № 6. – С. 21-23.